

De *Historie* (1569-1578) van broeder Cornelis Adriaenszoon van Dordrecht: auteur en drukker

Euwenlang bleef de studie van de zogenaamde sermoenen (1566-1568) van de Brugse minderbroeder Cornelis Adriaenszoon van Dordrecht (1521-1581) controversieel. Deze apocriefe sermoenen werden uitgebracht in twee delen, respectievelijk in 1569 en 1578. Ze worden hier verder aangeduid als de *Historie van B. Cornelis*. Nog in 1877 kon de daarna zo befaamde bibliograaf Theodorus Ignatius Arnold niet worden benoemd aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag vanwege zijn pleidooi voor een wetenschappelijke benadering van deze sermoenen. Dit valt te verklaren vanuit de historiografie vanaf Jonker vander Noot (1568) met onder meer het Geuzenliedboek (1572), Van Meteren (1599) en vooral de *Nederlandsche Historiën* van P.C. Hooft (1642).

Wij willen hieronder het referentiekader schetsen waarbinnen deze belangrijke literaire tekst moet worden gelezen. Bovendien gebeurt deze lectuur bij voorkeur in samenhang met een andere, gelijktijdige tekst, de *Biëncorf* van Philips Marnix van Sint-Aldegonde (1569). Zowel de *Historie* als de *Biëncorf* werden op de markt gebracht door drukkers-uitgevers die in direct contact stonden met de Brugse boekenwereld. Voor de *Historie* is dat Gillis vanden Rade, voor de *Biëncorf* Jan Gailliard, afkomstig van Brugge maar als drukker werkzaam in Emden. Dit is tevens een onverwachte aanduiding voor de grote culturele inbreng van Brugge in de tweede helft van de 16de eeuw, toen nog steeds de tweede stad van de Nederlanden.¹

1 De hoogtepunten van studie omheen Br. Cornelis waren de teksten van Th. I. ARNOLD, in: *Dietsche Warande en Belfort*, 1877-79, 117-170, 256-283, 344-384, 421-453, en van A.C. DESCHREVEL, Broeder Cornelis Adriaensz van Dordrecht: zijn leven – zijn preeken, 1521-1581, in: *Historisch Tijdschrift*, 1925,

Drukker Gillis vanden Rade

Gillis vanden Rade (1541-1617) leerde het ambacht bij en was gezelschap van Henri Dutour sr. (Hendrik vande Keere). Dutour stond bekend als rederijker, hield een Franse school, maar maakte vooral naam als *boucprintere* en lettersteker. Een zelfde veelzijdigheid gold voor Joos Lambrecht, die Dutour opvolgde als drukker in Gent. Lambrecht was reeds in 1525 omwille van zijn lutherse overtuiging veroordeeld en kwam wellicht in 1554 in Wezel en in 1558 in Duisburg opnieuw als drukker voor. Tussen 1536 en 1541 had Lambrecht in Gent een zestal werken van Joris Cassander gedrukt. De "neutralist" die in de *Historie* voortdurend wordt geïllustreerd, was wellicht deze Cassander.

Dutour bleef als drukker actief in Gent tot ca. 1567². Twee jaar later blijkt Vanden Rade zich *nevens de callanderbergh opt plaatsken achter de vrijdachmerct* te Gent te hebben geïnstalleerd. Toevallig is 1569 ook het jaar waarin de *Historie* van broeder Cornelis van de drukpers rolde. Het typografisch materiaal waarmee dit boekje werd gedrukt, verwijst mogelijk naar het letterpark van Dutour of Vande Keere. Herkenbaar zijn onder meer – we gebruiken de aanduidingen van Vervliet – de *It. 15* en de *C3-C8*, bekend uit 1565 en 1563. De gebruikte *civilité* is overigens een schitterend ontwerp van Vande Keere zelf. Verder zijn daar nog de *T44*, ook bekend als Vande Keeres *Bourgeois-textura a* en *b*, met *u* en *v* als twee van elkaar verschillende lettertekens³. De *Textura 29* treffen we mét de *R34*, Vande Keeres

217-259. Meer recent zijn er de bijdragen van K. BOSTOEN, Broer Cornelis en zijn *Historie*: een politiek satire, in: *Literatuur*, 1 (1984-85), 254-261, K. BOSTOEN en D. HORST, De wolf onder de schapen, in: *Woord en beeld in de Nederlanden*, Leiden, 2002, 41-47, en P. VALKEMA BLOUW, A printer in four countries: Albert Christiaensz in Vianen, Sedan, Emden and Norwich (1565-1570), in: *Quaerendo*, 26 (1996), 3-36. Valkema Blouw stelt als drukkersplaatsen Londen (1569) en Leiden (1578) voor. In een publicatie net voor zijn dood bracht hij meer gegevens om onze stelling kracht bij te zetten: Anonieme drukken van Gillis van den Rade (Antwerpen 1577-1585), in: *De Gulden Passer*, 76-77 (1998 – 99), 77 – 94. Hij nam het impressum "Leiden, 1578" ook niet op in zijn *Typographia Batavia, 1541-1600*, Nieuwkoop, 1998, 2 dln.

2 H. VERVLIEET, *Sixteenth Century printing Types*, Amsterdam, 1968, 155, 165, 281; J. MACHIELS, *De Boekdrukkunst te Gent tot 1560*, Gent, 1994, 113-124.

3 Originele drukken: in -8° Deel 1 (*Historie* 1) 4 + 271 + 1 fol., [Gent] 1569 en Deel 2 (*Historie* 2), 8 + 370 + 2 +1 fol., [Antwerpen] (*buyten Noirdwitz*) 1578.

HISTORIE

Van B. Cor- nelis Adriaensen vā Dor-

recht / Minrebroeder binnen die
Stadt van Brugge.

Inde welcke warachtelick verhaelt wert/
de Discipline en secrete penitencie of geessclin-
ghe / die hy ghebruycte met zyn Deudartigen :
de welcke veroorzaect hebbe zeer veel wonder-
like Sermoenen / die hy te Brugge gepredict
heeft teghen den Magistraet aldaer / en teghen
die vier Levē des Lants vā Vlaenderē: Item
tegen het vergaderen vande Generale Staten/
en tegen die sjanen gheconfederierde Edel lie-
den: met noch veel andere gruwelike blasphemien
teghen Godt ende de natuerē: Doch veel
bloetdriffighe Sermoenē tegē de Calvinisten/
Lutherianē en Doopers / vol leelike leugenen
en abominabile woordē. Inhoudende ooc twee
vermaen brieuen van Stephanus Lindius/
anden seluen B. Cornelis in Latine ge-
sonden / ende nu oergheset in Ne-
derlants: met noch sommighe
Pasquillen ende Weferey-
nen tusschen de Ser-
moenen begrepen.

Ghedruct int Jaer 1569.

geprefereerde romein, opnieuw aan in de editie van *Tvoyage van Mher van Ghistele*, in 1572 uitgegeven door de weduwe Gerard van Salenson. Drukker Gillis vanden Rade drukte regelmatig voor deze uitgeefster, in 1571 in Gent, vanaf 1572 in Antwerpen. Het betrof onder meer werk dat eerder door Vande Keere op de markt was gebracht.

Het bloemenvignet op de titelpagina van de *Historie van B. Cornelis* is daarentegen een ontwerp uit 1563 van Ameeet Tavernier. Deze lettersnijder had zijn vak geleerd bij Joos Lambrecht. Ditzelfde vignet werd in 1567 aangewend door de Brugse drukker Pieter de Clerck in *De VVarachtige Fabulen der Dieren*.

Het vignet bij de *Voorreden* (f. 4v), de arabesken, de kapitalen, tot en met de inhoudelijke schikking en de lay-out van de *Historie* liggen heel dicht bij de decoratie en opmaak van *De Psalmen Davidis*, die door Gillis van den Rade in 1580 werden gedrukt. We zijn geneigd hier de hand te zien van eenzelfde atelierchef. Dit houdt in dat deze spottende sermoenen wellicht in Gent werden gedrukt, terwijl de inquisitie het Brugse milieu screende om de "daders" op het spoor te komen⁴.

Dit alles weerhield Gillis vanden Rade er niet van om later in Brugge te werken. Zo trok Hubertus Goltzius hem aan als meester-gast om het drukken van zijn *Sicilia et Magna Graecia* (1576) in goede banen te leiden. Goltzius moet de technische en esthetische vaardigheid van Van den Rade wel heel erg op prijs hebben gesteld. Dit voorval geeft ook aan hoe sterk de groep van geestesgenoten rond Joris Cassander was, de door de *Historie* geprofileerde *neuter*, neutralist, *beijdelooper*, verzoener in het drama van de godsdiensttwisten in de Nederlanden⁵.

Gebruikte exemplaren: Brugge, Openbare bibliotheek, 13/724 en Gent, Universiteitsbibliotheek, Res. 1480 en 468. Wij gebruiken als referentie de editie 1628, 384 blz. (deel 1) en de editie 1639, 494 blz. (deel 2).

- 4 Wij gebruiken voor de *Psalmen Davidis* de facsimile-editie: Gent, Jan Buitinck, 1985. Het fries titelblad bij H. VERVLIJET, *a.w.*, 155, en de arabesken bij J. MACHIELS, *a.w.*, afb. 28.
- 5 W. LE LOUP (red.), *Catalogus H. Goltzius*, Brugge, 1983, 139-141; *Historie* 2, 19. De tekst over G. Cassander: *Historie* 1, 210.

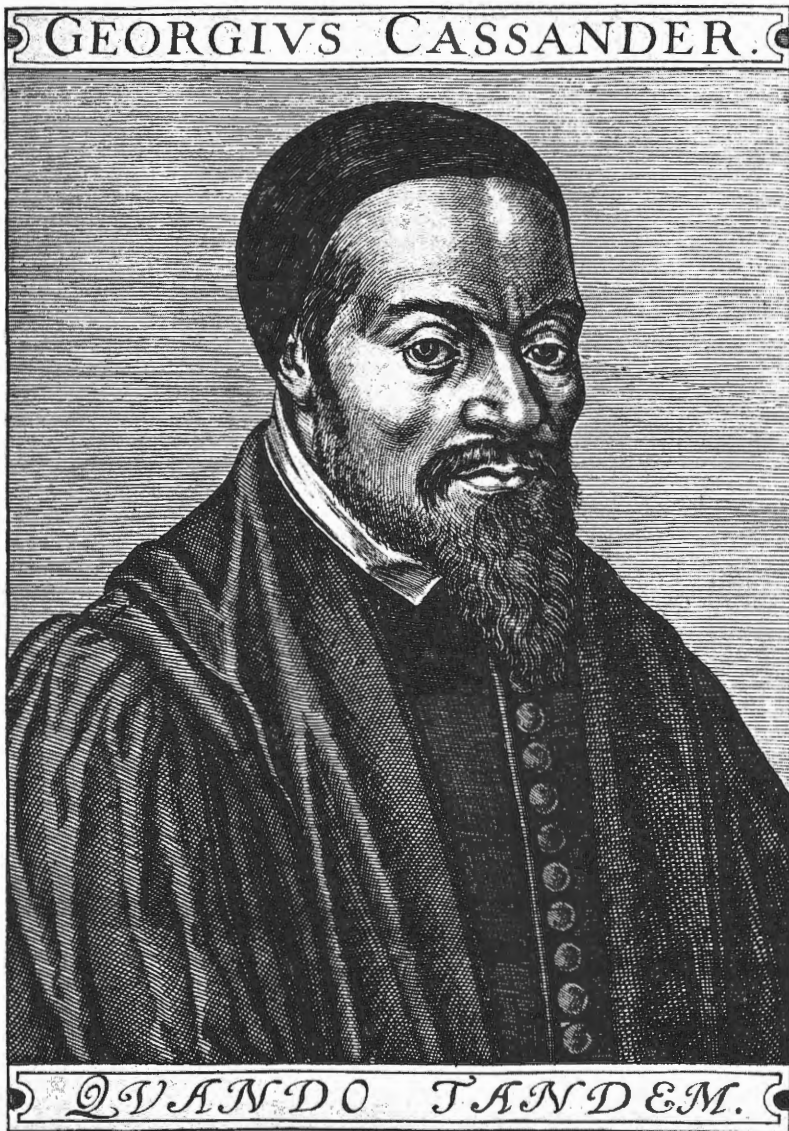
Joris Cassander

Joris Cassander werd in 1531 *magister artium* in Leuven en gaf vóór 1540 les te Gent, in de school van Eligius Hoeckaert. Hij was er *hypodidasculus*, naast Paschasius de Soutere uit Ieper en Jan Lacteus uit Rijsel. Vanaf 1536 had hij een hand in zowat elke druk van het atelier Joos Lambrecht. Cassander zelf had reeds in 1536 bij Joos Lambrecht een *De miseriis paedagogorum Oratio* van Philipp Melanchton uitgegeven. Cassander ondertekende met zijn initialen (G.C.) maar waakte erover de naam van Melanchton niet te vermelden. Ook later, in de diaspora, verliezen beide mannen elkaar niet uit het oog. Toen Lambrecht in 1556 wegtrok uit Gent dook hij twee jaar later op in Duisburg, bij zijn uitgeweken ouders. Duisburg was ook de stad waar Cassander een veilig onderdak had gevonden.

Vanaf 1543 trad Cornelis Wouters, kanunnik van het Sint-Donaaskapittel in Brugge, op als *patronus* en secretaris van Cassander. Hij was de zoon van Jan, een raadsheer van de Raad van Vlaanderen. Wellicht is het deze Cornelis Wouters die als hoofdredacteur van de *Historie van B. Cornelis* moet naar voor worden geschoven.

Cassander kwam in 1541 naar Brugge, als docent van de leerstoel *bonae literae* aan de Brugse Illustere School. Twee jaar later, in augustus 1543, trok hij reeds weg uit deze stad. Van het oorspronkelijk idee naar Italië te reizen kwam niets in huis. Daarentegen trok Cassander naar Straatsburg en Wittenberg. In de Lutherstad werd hij door Franciscus Enzinas uit Burgos geïntroduceerd bij Melanchton. Dit kan dan bijzonder goed gebeurd zijn in 1545, na Cassanders ontdekking te Werden (bij Essen) van de *Codex Argenteus* van Wulfila. Eén folio van dit handschrift kwam vervolgens via Melanchton in Uppsala terecht.

Tijdens deze reis was Cornelis Wouters de metgezel van Cassander. Zo was het Wouters die Cassander en zichzelf een onderdak bezorgde in Keulen, in het huis van Hendrik Baers, kanselier van de hertog van Kleef, en familielid van Wouters. Het Keulse verblijf

Portret van Joris Cassander, uit: Georgius Cassander, *Opera omnia*, Parijs, 1616 (burijsgravure).

houdt verband met hun beider studies theologie aldaar, tijdens de jaren 1552-1555 (-59 ?)⁶.

Waarom wij aan Cornelis Wouters als hoofdredacteur van de *Historie* denken is eigenlijk vrij vanzelfsprekend. In de *Historie* wordt uitgebreid verwezen naar het werk van een groot aantal Duitse auteurs. Dit laat een directe betrokkenheid met deze regio veronderstellen: uit Zwaben Johannes Brenz (+1570), uit Nürenberg Andreas Osiander (+1552), uit Ulm Caspar von Schwenckfeld (+1561), en vervolgens de grote reformatoren Philipp Melancthon, Huldrych Zwingli en Martin Bucer. Daarnaast zijn er de verwijzingen naar Wilhelm, de hertog van Kleef, en naar Mathias Flacius Illyricus aan wie de *Historie* een eigen protestantse strekking toekent. Met de *Historie* hoopte de auteur de *vere catholici* te laten prevaleren. Hij doet dit via een confrontatie tussen rooms-katholieken, evangelischen en calvinisten; de anabaptisten daarentegen worden geen ernstige christenen genoemd. Daarenboven maakt de taal, onnoemlijk rijk aan woordspelingen, zegswijzen, 'platte' beeldspraak en geleerdheid, de auteur tot een vooraanstaand literator. De taal van de inleiding op de *Historie* put uit een ander register. Het betreft de *Discipline der devotarighen*, een parafrase op een novelle uit de *Heptaméron* van Margaretha van Navarra (eerste druk: Parijs, 1559). Hier is een andere auteur aan het werk, die een rustige bijna 17de-eeuwse analyse brengt van driften en positieve gaven van een mentor van vrouwen.

Het literaire genre dat de *Historie* hanteert, is de satire. Daarmee zit de *Historie* op dezelfde lijn als de *Biëncorf*. Vroege modellen zijn bijvoorbeeld de paskwillen gericht tegen paus Adrianus én diens biografie van Francesco Berni, respectievelijk Paolo Giovio. In de satire van de *Historie* worden voor- en tegenstanders door elkaar geciteerd,

6 De druk Ph. Melancthon: Gent, Universiteitsbibliotheek, G. 178; Cassanders' vertrek naar Italië: Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1541-45*, fol. 141. Hierbij wordt duidelijk gezegd dat Jacob Cruquius uit Mesen, die Cassander opvolgt in de leerstoel *bonae literae*, door Cassander zelf was voorgesteld. Cassander te Gent: J. MACHIELS, *a.w.*, 104-108. Cassander en zijn contact met Enzinas uit Burgos: I.J. GARCIA PINILLA, *Fr. Encinas Epistolario. Edición crítica*, (*Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, 290), Genève, 1995. De ontdekking van de Codex Argenteus: C. VAN BREE, *Lotgevallen van de Codex Argenteus*, (*Bert van Selmezing*, 4), Amsterdam, 1995, 17 e.v.; C. Wouters: A. DEWITTE, Cornelis Wouters, kanunnik van St.-Donaas 1534-1559, in: *Brugs Ommeland*, 32 (1992), 223-228.

en volgen werkelijke en onwerkelijke feiten elkaar op binnen een heel duidelijk stadsschema, met name Brugge tussen februari 1566 en juni 1568. De uitwerking is zo subtiel dat de lezer nauwelijks de scheidingslijn tussen feiten en fictie kan vatten. De historische gegevens verwijzen naar een scherp waarnemer die ter plaatse, in Brugge, actief was. Zo iemand was Jan Casteels, die vanaf september 1568 - niet toevallig het ogenblik waarop het verhaal binnen de *Historie* eindigt - tot januari 1570 te Gent op de Kouter gevangen werd gezet⁷. Casteels wist zich in Brugge omringd met de "gezellen" op de drukkerij van Hubertus Goltzius. Deze officina werkte onder het mecenaat van de humanist Marcus Laurinus, een sterke factor in de Brugse diplomatie om de inquisitie te omzeilen. Deze inquisitie werd jarenlang gepersonifieerd met Lorenzo de Villavicencio, de belangrijkste Spaanse agent in de Nederlanden die vanaf 1569 privé-biechtvader werd van Filips II⁸. Aangezien deze Spaanse augustijn duidelijk niet meer als hoofdfiguur in de *Historie* kon worden gebruikt, werd het dan maar broeder Cornelis. Het satirisch gedicht waarmee het tweede deel aanvangt heeft het over Cornelis als *het sotken, luysigh schuddekin, ijdel, cranck van hoofde en van zinnen, Jeurken den Sot behalve de bellen*. Daarmee plaatst de auteur zich in navolging van de *Laus Stultitiae* van Erasmus. Tegen wie de *Historie* zich in eerste instantie richt, is onduidelijk. De hoofdvijanden zijn alvast niet de *Calversteerten* en de *lutheranen-martinisten*. De wederdopers moeten het meer ontgelden, maar ze worden vanuit een christelijke liefde in hun desolaat landschap getekend. Dat geldt ook voor de *Adamijten, David Joristen, Thuis der Liefde, Geestdrijvers, Libertijnen*. Deze sectarische groepen

7 J. BURCKHARDT, *De cultuur der Italiaanse renaissance*, Zeist-De Haan, 1952, 79-80; *Historie* 2, 117-118, sept. 1568; M. NOLTE, *Cassander en zijn oecumenisch streven*, Nijmegen, 1951, 11.

8 Zo Jan Casteels die na zijn gevangenneming eerst opnieuw pastoor te Zomergem werd, om vanaf maart 1579 in de Brugse Zilverstraat, naast de kapittelschool van de Sint-Salvatorskerk, een privéschool te leiden. In dezelfde straat bevond zich het stadhuis van Adolf van Meetkerke, afgehuurd van de kerkfabriek van St.-Donaas, net als ook Jan van Gelder, met een privéschool in de Gillis Dopstraat sinds 1540, en de huurwoningen van Jan Lernout aan de Vlamingstraat, Jacob de Damhouder bij de Oude Burg, Nicolaas Colve in de Kuipersstraat. Jacob Reyvaert en ook Frans Nans bewoonden blijkbaar een eigen pand, deze laatste ook al in de Zilverstraat. Van Gelder was tutor geweest van zowel Reyvaert als de jongere Victor Giselinus uit Oudenburg: Brugge, Bisschoppelijk Archief, St.-Donaas, *Rek. Kerkfabriek 1566-67* bv., fol 1-5; *Rek. 1575-76*, fol. 6.

worden geparodieerd in de *Discipline*, het stuk met het verhaal over de geselpraktijken dat aan de *Historie* voorafgaat. Antwerpen wordt voorgesteld als *het groote Babylonien* waar omstreeks het einde van 1566 onder meer J. Vorstius, C. Spangenberg, H. Hamelmann en M. Flaccus Illyricus als *leraers vande confessie van Augsburg... uut de verwatene Duytsche landen sijn gbecomen*. Te Antwerpen kregen zij de keizerskapel van de droogscheerders als gebedsruimte toegewezen⁹.

De hand van Joris Cassander

De grote onzichtbare hand in de *Historie* betreft de reeds in 1566 overleden Joris Cassander. In 1561, net voor de belangrijke godsdienstgesprekken in het colloquium van Poissy (1562), had hij *De officio pii viri* uitgebracht. Dit belangrijk traktaat verscheen anoniem en kwam er op initiatief van Franciscus Balduinus (Bauduin), een jurist uit Artesië en evenals Cassander een invloedrijke verzoenings-theoloog. Catharina de Medici had de leiding van de protestantse afgevaardigden in Poissy toegewezen aan Theodoor Beza. Balduinus had doelbewust een pakket exemplaren van *De officio pii viri* meegenomen naar Parijs, waar het colloquium werd voorbereid.¹⁰ Hetzelfde jaar verscheen overigens een Duitstalige versie.

Enkele jaren later, in 1564, ontving Cassander een opdracht van keizer Ferdinand I en van diens zoon Maximiliaan II om zowel de *Augsburger Konfession* als de daarmee samengaande *Apologia* van Melanchton (1530) te herzien. Dit vond zijn neerslag in *De articulis religionis inter catholicos et protestantes controversis Consultatio*, een

9 *Historie* 2, 22, 292, 300, 328. Net afgestudeerd werd Cornelis Adriaensen lector in de leerstoel *sacrae literae*, 27 mei 1546 (Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1545-52*, fol. 41v.) in opvolging van de Spaanse Franciscus Jonerius; in 1548 treedt hij in bij de gereformeerde graubroeders; in 1563-66 is hij afwezig te Ieper, jaren die samenvallen met het zgn. openbaar worden van zijn geheime discipline, hoewel daarvoor in de Brugse bronnen ook geen grond is. De controle op boeken in de winter van 1568 (*Historie* 2, 316) komt wel terug in Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1565-69*, fol. 40v.-41; de eerste predicatie, een mijl vander stede: *Ibid.*, fol. 49.

10 Over het colloquium te Poissy en de rol van Fr. Bauduin: M. ERBE, Fr. Bauduin und G. Cassander, in: *Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, 40 (1978), 537-540; E.NOLTE, Fr. Balduinus een omstreden figuur uit de 16e eeuw, in: *Voor Rogier. Een bundel opstellen van oudleerlingen*, Hilversum-Antwerpen, 1964, 37-49.

werkstuk dat Cassander in 1565 af had, maar dat pas in 1577 en na bemiddeling van Cornelis Wouters werd gepubliceerd.

Merkwaardig is nu dat in de *Historie* fragmenten van Cassanders *De articulis religionis* voorkomen. We vinden ze terug in de uit het Latijn vertaalde *Brieven van Stephanus Lindius*, die lopen van 25 november 1566 tot 11 januari 1567, en net de sermoenen zelf voorafgaan. In de laatste brief, in de passage over de tien geboden, staat een heerlijke verschrijving: *Tvierde/datme(n) den vierdach vanden sevensten dach met gheen werck sal ontheligen. Feiertach*, waarmee de zondag wordt bedoeld, bleef aan de vertaling kleven (fol. 127v.). Bij Luther heette het *du solt den feiertag heiligen*¹¹.

Een voordeel van het “laattijdig” verschijnen van de *Historie* was dat Cassanders naam voluit kon worden geciteerd. Dit gold ook voor een aantal belangrijke figuren uit de entourage van Marcus en Guido Laurinus. Net als Cassander waren een aantal onder hen in de voorbije jaren overleden en hadden van de inquisitie niets meer te vrezen. Daartoe behoort in de eerste plaats de Brugse burgemeester Cornelis de Baersdorp (+1565). Cassander kwam bij zijn bezoeken aan Brugge graag bij hem logeren, in het ruime huis tegenover de Walburgakerk. Verder zijn er de jurist en politicus Jacob Reijvaert (+1568), de toneelmaker in St.-Donaas Gerard Bachusius (+1569), de *deken van kerstenhede* Adam Zwijngedau (+1566) en de eerste Brugse bisschop Peter de Corte (+1567), die vanwege zijn moderatie de woede van broeder Cornelis van Dordrecht zou hebben opgewekt.

Anderen zoals Leonard Casembroot traden nog wel actief op in de politieke strategie van Brugge¹². De net benoemde stadspensionaris Casembroot jr. (3 januari 1566) weigerde op 27 september 1566 al de eed van getrouwheid af te leggen, omdat hij de hervormden *libre acces a leur presches* wilde geven¹³. Na zijn verbanning vanaf 1568 zetelde hij opnieuw vanaf 1572. Ook actief bleef de belangrijke verdediger van de stadsarmenzorg Gillis Wijts. Hij was in 1559 als pen-

11 *Historie* 1, 138-153, 25 november 1566 en 177-193, 11 januari 1567 (citaat: 188).

12 Een algemene inleiding op de Brugse strategie: A. DEWITTE, Brugge. Een nieuwe stad. De metafoer van de *communio charitatis*, in: *Biekorf*, 96 (1996), 117-127. Verwijzingen De Corte: *Historie* 2, 216.

13 Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1565-69*, fol. 19, 64; Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Raad van Beroerten*, 6, fol. 70.

sionaris aangesteld op voorspraak van Jacob de Damhoudere. Verder waren er nog Jacob de Corte, neef van de bisschop, die eerst Peter Vulcanius (De Smet) als *taelman* en vervolgens De Damhoudere opvolgde, en tenslotte Filips van Belle, pas poorter sinds 1542, daarna stadsthesaurier en opvolger van De Damhoudere bij de benoemingen aan de Illustere School¹⁴.

Jan Casteels

Ook Jan Casteels (Castelius) wordt effectief ten tonele gevoerd als de pastoor van de St.-Jacobskerk. Hij werd aangesteld in 1562 en onmiddellijk geconfronteerd met moeilijkheden bij de bediening van zijn parochie. Op uitdrukkelijke vraag van de schepenen besloot de bisschop in januari 1564 hem niét te verwijderen uit zijn ambt. Tussen 1562 tot en 1576 behoorde Castelius tot de directe medewerkers van het atelier Hubertus Goltzius in Brugge. Hoger vermeldden we reeds zijn gevangenschap, tussen september 1568 en januari 1570, in het Sausselet op de Korenmarkt in Gent. Dit gedwongen Gentse verblijf bezorgde Casteels een bijzonder waardevol alibi bij het verschijnen van de *Historie* in 1569. In 1984 formuleerde Karel Bostoën de veronderstelling dat Casteels van zijn gevangenschap gebruik maakte om de teksten van de *Historie* te schrijven. Dit lijkt ons niet vanzelfsprekend. Eerder kan Casteels' hand worden aangetroffen in de vertalingen van de *Brieven van St. Lindius*, en in het sonnet waarmee de *Historie* opent. De taal van de apocriefe sermoenen is duidelijk anders¹⁵.

In de *Historie* is Adriaan Smout, sinds 1559 de pastoor van de St.-Walburgaparochie, ontegenzeggelijk de kop van Jut¹⁶. Dit staat in fel

14 Over Gillis Wijts zegt *Historie* 1, 322: *een so wel beminde man die alrijt tgemeen welvaren der stad in alle saken so neerstelic voorstonde*. Over Filips van Belle: Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1545-52*, fol. 23, 31.

15 Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1557-65*, fol. 329; A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, 1, Brugge, 1895, 833n.

16 Adriaen Smout, *sacellanus* in St.-Donaas 1559-70, *curatus de gremio chori* en kanunnik van St.-Salvator 31 januari 1559, resigneert 13 september 1570 (Brugge, Bisschoppelijk Archief, St.-Salvator *Kapittelakten 1558-71*, fol. 10v.-11) om een kapelanie *extra chorum* te krijgen in opvolging van Johannes Meese. In 1564 (Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1557-65*, fol. 311v.) worden de *facteurs van scandaleuse briefskins*, aan Smout gericht, *achterhaelt ... ende metter doot ghepuniert*.

contrast met het verhaal dat wordt opgehangen van Jan Casteels die de geleerde en *rijke liens* (van de koopliedenparochie St.-Jacob) aantrok (1562-65)¹⁷. Andere religieuzen met wie een *modus vivendi* blijkt te bestaan zijn Willem Taelboom, Antoon Gaespoel en Gregorius Despars. Taelboom was pastoor in de arme parochie St.-Anna, Gaespoel trad op als de officiële predikant voor bisschop De Corte, en de karmeliet Gregorius Despars preekte met bijval in de St.-Salvatorskerk.¹⁸

Alleen met broeder Cornelis, die net zoals Adriaan Smout voortdurend reageert op wat er in Brugge en in de Nederlanden gebeurt, ligt de toon hoog. Cornelis telt vele vijanden. In het algemeen gaat het om trinitariërs, sacramentariërs, erasmianen die een rationeel geloof aanhangen. Een persoonlijk conflict leeft er met Gillis Wijts, die de vijandige stadsmagistraat verpersoonlijkt en met Stephanus Lindius, die dus de 'geleerde en rijke liens' vertegenwoordigt. Maar de grote vijand van Cornelis blijft Hubertus Goltzius¹⁹. In de sermoenen wordt verhaald hoe Goltzius het aandurfde om de net overleden *deken van kerstenbede* Adam Zwijnghedau te verwijten nooit *schrijftuur* te hebben gepredikt en zich ook nooit door competente monniken liet vervangen. Bovendien vertoonde Goltzius, aldus broeder Cornelis in de *Historie*, zich de laatste tien jaar geen enkele keer in de kerk. Tenslotte haalt hij aan: *besiet eens zijn Latijnsche letter daer by de Privilegien* [in de editie: H. Goltzius, *Julius Caesar*, Brugge, 1563] *mede gheprent heeft ende besiet eens zijn Griecxsche letter, daer by sommige Carmina int selfde boeck mede gheprent heeft*²⁰. De bewijzen liggen voor de hand dat Goltzius, of althans zijn atelier, verantwoordelijk is voor de *Epistolae St.Lindii*. Overigens kon Casteels makkelijk zelf deze tekst zetten in het atelier in Brugge²¹. Mogelijk is de fictieve auteur Lindius (Steven Verlinde), een verwijzing naar Willem

17 Brugge, Rijksarchief, St.-Jacob, *Resolutieboeken 1530-1661*, fol. 46v.: Jan Casteels wordt op 21 februari 1562 onderpastoor bij Francois Thibault tot december 1563, en nog het gehele jaar 1564. Casteels te Zomergem: *Historie 2*, 119.

18 *Historie 1*, 159.

19 *Ibid.*, 378, 255, 285 etc. Dl. 2, 228, 336 etc.

20 *Ibid.* 2, 230. Het boek was ook al aan Ferdinand I opgedragen.

21 De verhouding Cassander-Lindanus en Hessels, het Leuvense milieu dus, werd uitvoerig behandeld bij A.C. DE SCHREVEL, *a.w.*, 469-480. Van Lindanus' werk tegen Luther verscheen te Brugge in 1567 een Nederlandse vertaling van de hand van Jacob vande Velde (Brugge: Pieter de Clerck, 1567, in -8°, 318 blz.)

Verlinde, bisschop van Roermond en persoonlijk tegenstander van de theorieën van Cassander

Het tweede deel van de *Historie* dat pas in 1578 werd gedrukt bevat een brief van 13 maart 1568, blijkbaar geschreven door Christophe Plantin aan Marcus Laurinus, met informatie voor Hubertus Goltzius²². Uit dit alles wordt duidelijk dat het neutrale milieu der Cassandrianen te Brugge verantwoordelijk is voor de publicatie van zowel beide *Epistolae* als de *anecdota* van de *Historie*. Hoog tijd dus om deze literaire tekst te ontleden.

De *Historie* nader bekeken

Het eerste deel kwam uit in 1569, het jaar dat de Bruggeling Jan Gailliard te Emden de *Biëncorf* van Marnix op zijn pers legde²³. De *Biëncorf* was een calvinistisch en de *Historie* een neutraal pamflet: de hoofdrichtingen van het Nederlandse denken en voelen nà Erasmus werden bijna terzelfder tijd naar buiten gebracht, telkens op een gepopulariseerde manier. Met neutraal wordt hier bedoeld een actualiseren van de *Augsburger Konfession* uit 1530. Reeds in januari had Cassander een eerste stuk van zijn *Consultatio* ter nalezing aan de aartsbisschop van Keulen bezorgd. Eigenlijk was Cassander op zoek naar middelen om de christelijke kerken te verzoenen en daartoe ging hij terug naar de oudste teksten van het christendom. Dit verklaart bijvoorbeeld Cassanders belangstelling voor de *Codex Argenteus* uit het klooster te Werden. Deze terugkeer naar de teksten van de concilies en de interpretaties van de vroege kerkvaders diende bovendien met alle respect, piëteit en *moderatio* te gebeuren. Anders liep men het risico om de christenen in verwarring te brengen, een waarschuwing die spreekt uit Cassanders' grafscript in de franciscanenkerk in Keulen, aangemaakt door Cornelis Wouters. Ook Oranje was sinds zijn huwelijk met Anna van Saksen het lutheranisme niet ongenegen. In november 1566 was hij zelfs van plan om zich openlijk te verklaren vóór de Augsburgse geloofsbelijdenis.

22 *Historie* 2, 216.

23 A. PETTEGREE, *Emden and the Dutch Revolt*, Oxford 1992, die p. 253-311 een overzicht brengt van de productie van 16de-eeuwse drukkerswerkplaatsen in Emden. In 1560 had deze drukker onder meer Erasmus' *Laus Struithae* gedrukt, in een Nederlandse vertaling van zijn zoon.

Vanuit deze benadering hebben de hoofdfiguren van de *Historie* zoals broeder Cornelis en pastoor Smout eigenlijk geen andere figuratie dan domheid, conservatisme en gebrek aan reëel geloven. De tegenstanders in Brugge zijn bijgevolg niet de 'geleerden' zoals de augustijnen Rogerius de Jonghe en Jacob vande Velde, 'die naar de mond praten', de dominicanen Paulus vander Coye en Alonso de San Emiliano, en de karmeliet Karel Courteville²⁴. Evenmin betreft het de hoger genoemde Willem Taelboom. Met deze theologen is de dialoog elke dag mogelijk, net zoals bijvoorbeeld de "stadsdialogen" die vanaf 1523 in Zürich werden georganiseerd. Daarentegen stond de discussie niet open voor de volgelingen van de strakke Leuvense theologen en voor wie de soevereiniteit van de vorst boven die van het volk en zijn gedelegeerde bestuurders stelde. Adolf van Meetkerke is wellicht het meest tragische slachtoffer van dit onbegrip. Noodgedwongen diende deze "verlichte" bestuurder uit Brugge weg te trekken en werd hij gedelegeerde voor Vlaanderen in een Staten-Generaal zonder Vlaanderen.

Op theologisch vlak zijn de hoofdstellingen in beide delen van de *Historie* het verwerpen van de sacramentenleer, in het bijzonder van de transsubstantiatie, en van de sacramentsverering. Verder nam men afstand van de drievuldigheidsvoorstelling, het onbevleete moederschap van Onze-Lieve-Vrouw, de vagevuurtheorieën en de verrijzenis van het vlees. Dit laatste ging gepaard met het heel demonstratief aanwijzen van doodsbeenderen op het kerkhof van St.-Kruis, net buiten Brugge. Bijna vanzelfsprekend werd kritiek geuit op de beeldenverering. De *christologie* die uit de *Historie* spreekt is deze van Cassander zelf. Verder komen nog aan de orde: de misviering en de communie onder twee gedaanten, de *collegialiteit* en niet het primaatschap van de paus, de onbetwiste waarde van de *traditie* binnen de Kerk én de consensus geplaatst tegenover wat het Concilie van Trente had opgelegd, de persoonlijke vroomheid of *pietas*, en de *moderatio*, bijna

24 Rogerius de Jonghe, waarvan een portretschilderij in Groeninge, Brugge: *Historie* 1, 176, 311; Jacob vande Velde, die doctoreert in de theologie 1569 (Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1565-69*, fol.223): *Historie* 2, 44; Karel Courteville, die in 1578 preekverbod krijgt (Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1575-85*, fol. 132), *Historie* 1, 198; Paulus vander Coye en alle overige samen in *Historie* 1, 153.

gelijklopend bij de verzoeningspoging van alle christenen. In zijn geheel beschouwd ademen deze opvattingen de geest van Philipp Melanchton uit.

De aanleiding is het hervormingsplan voor de Brugse armenzorg

Wellicht was de directe aanleiding tot de publicatie van de *Historie* in 1569 het opnieuw opstarten in Brugge van het armenplan van Juan Luis Vives (*De subventione pauperum*, 1526). Aanvankelijk, tussen 1534 en 1545, waren deze hervormingsplannen voor de armenzorg in Brugge geïntroduceerd. Wegens de grote toevloed van bedelaars van buiten de stad stierven deze maatregelen korte tijd later een stille dood. In 1561-62 stond het stadsbestuur klaar om deze hervorming een nieuwe kans te geven. Gillis Wijts, hiervoor al genoemd, was nu de belangrijkste inspirator. Hij werkte een concreet plan uit van 36 nieuwe punten en kaderde deze in een geleerd betoog dat in 1562 bij Plantin in Antwerpen verscheen²⁵. Wijts werd daartoe bijgestaan door Zeghere van Male, sinds 1555 begaan met de weeskinderen in de Brugse Bogardenschool, Jan van Nieuwenhove, en de calvinistische jurist Omaer Coolman.

Tegen deze plannen trok de conservatieve fractie in de stad in het verweer. Onmiddellijk na de goedkeuring ervan stuurden broeder Cornelis, pastoor Adriaan Smout én de woordvoerder van de inquisitie, de Spaanse dominicaan Alonso de San Aemiliano, aan op een onderhoud met Gillis Wijts en twee schepenen. Deze tegenstanders kregen geen genoegdoening en haast onmiddellijk hield broeder Cornelis een heftig sermoen in de St.-Walburgakerk. In latere sermoenen ging Cornelis dan expliciet in op het boek (1562) van Wijts en op het wederwoord (1564) van Lorenzo de Villavicencio. Nog later, in 1568, ging een aangekondigde publicatie van broeder Cornelis bij Plantin niet door. Vanzelfsprekend koesterden de Cassandrianen in Brugge dit vrolijke bericht. De brief uit Antwerpen waarin dit nieuws werd medegedeeld, staat zelfs twee keer afgedrukt in de *Historie*²⁶.

25 A.C. DE SCHREVEL, *a.w.*, 303-311; A. DEWITTE, *Poverty and Poverty Control in Bruges 1250-1590* (Vives-lectures), Bruges, 2002, te verschijnen.

26 *Historie* 2, 215-216 en 325.

De zopas genoemde Villavicencio ontpopte zich in dit dossier tot de felste tegenspeler. Deze Spaanse augustijn was toezichter op de rechtgelovigheid van zijn landgenoten in de Nederlanden. Zijn standplaats was Brugge, wat maakte dat hij het religieuze gebeuren in de stad van heel nabij volgde. In feite past het gehele schema van de *Historie* precies op zijn persoon. Had hij niet reeds op 31 juli 1564 gezegd dat het voltallige Brugse schepencollege *suspect es van herese*? Met zijn *De Oeconomia sacra circa pauperes* zorgde Villavicencio voor een wederwoord op het plan Wijts. In een *Responsio* weerlegde hij alle standpunten van het 36 puntenplan. Hij deed dit, zo schrijft hij, op vraag van de zeventigjarige bisschop Peter de Corte *qui hoc ab ipso petierat*, duidelijk omdat de gemodereerde De Corte het zelf niet deed. Het hoofdverwijt van zijn tekst geeft ook de opinie weer van de Leuvense universiteit in deze zaak: *quod aliquot locis a saeculari magistratu videatur tollere omnem pauperum curam, eamque solam pertinere ad episcopi jurisdictionem*. De schrik zat er duidelijk in om de weg op te gaan van de Kerk in de Duitse Rijkssteden²⁷.

Besluit

Spreekt malcanderen doch met goe coelen woorden ... modest ende getempert. Zo sprak in 1569 Jan van Damme, greffier van het Brugse Vrije, toen hij de doopsgezinden Jacob de Rore en Herman Vleckwijck verhoorde.²⁸ Elke pagina van de *Historie* laat zien dat dit niet meer mogelijk was. Harde bewijzen ontbreken maar het lijkt aan-nemelijk dat Cornelis Wouters hier als hoofdsteller is opgetreden.

27 A.C. DE SCHREVEL, *a.w.*, 308; Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1557-65*, fol. 307. Naast Benito Arias Montanus in 1575 en verder o.m. Hugo de Groot en de Arminianen in hun dispuut met de Gomaristen (Fr. Gomarus kwam ook al uit Brugge) was te Brugge verder Karel van Mander dicht bij de matigheidsleer van Cassander. Dit blijkt vooral uit Van Manders *Strijdt tegen Omverstandt*, een 480-regelig gedicht. Cassanders invloed is vooral ook merkbaar bij zijn oudleerling te Keulen, Bonaventura Vulcanius. In november 1577 trad Vulcanius in dienst van Willem Sylvius. De bibliotheek van Vulcanius bevatte niet alleen 20 folia *Consultatio de missa celebranda* in de autograaf van Cassander, naast Psalmencommentaren (152 folia), en theologica, doch hij bewaarde ook het *Diarium* van Cassander. Zie A. DEWITTE, De tolerantie gedachte bij Bonaventura Vulcanius, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis (Religieuze stromingen te Antwerpen vóór en na 1585)*, 70 (1987), 79-85.

28 *Historie* 2, 458.

Meteen leverde hij een werkstuk af dat tot de belangrijke literatuur van de 16de eeuw behoort. Daarnaast suggereerden we Jan Casteels als auteur van de *Discipline*, het stuk dat de sermoenen voorafgaat, en Gillis vanden Rade als drukker, respectievelijk in zijn Gentse (1569: eerste deel) en Antwerpse (1578: tweede deel) werkplaats. Uit dit alles blijft het 16de-eeuwse Brugge naar voor komen als een centrum met een intens cultureel leven.